

درباره یکی از شاهکارهای هنر نجاری که قرن‌هاست به دیوار مسجد گوهرشاد تکیه داده است

گوهری با مقرنس‌های چوبی

سیده‌نعمیه زینبی| ایوان مقصوره سال‌هاست میزبان جهانی است که در گوشه‌ای از آن بنشسته است. این جهان زیبا، منبر چوبی بالبلندی است که منبت، کنده‌کاری‌های بسیار استادانه، نقوش مختلف هندسی و اجرای قطار مقرنس چوب در انتهای اسکلنتش به آن شکل می‌دهد؛ منبری که در همسایگی با محرابی از سنگ و کاشی و مقرنس‌های آویخته از سقف و کاشی‌کاری‌های وزین ایوان و دیگر هنرها، جمعی از زیبایی‌های بصری را دورهم جمع کرده است تا با کمال ظرافت، چشم هر بیننده‌ای را به خود بدوزد و آن را به موزه‌ای هنری بدل کند. همه آن‌ها که روزی گذرشان به مسجد عظیم گوهرشاد افتاده است، احتمالا پای این منبر ایستاده و گردن برافراشته‌اند تا قدوقامت بلند آن را ببینند و در کنج ذهنشان از آن خاطره‌ای هرچند مبهم برای باقی عمر بسازند؛ منبری که با نام «صاحب‌الزمان» میان مردم شهرت دارد و یادگار بی‌نظیر دوران‌ها برای مشهد است.

منبر گم‌شده حاجی میرزا عسکری

در گذشته نه‌چندان دور که هیچ‌کس ارج و منزلتی برای میراث این مملکت قائل نبوده است، دو کرسی وعظ ممتاز در ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد قرار داشته است. یکی از این منبرها به نام مرحوم «حاجی میرزا عسکری»، امام جمعه شهر، معروف بوده است. این منبر هشت‌پله، هر جمعه میزبان امام جمعه شهر بوده است تا خطبه‌های این نماز را بر بالای آن بخواند. در پله بالای منبر هم دو تریج وجود داشته که تاریخ ۱۲۴۲ قمری بر آن نقش بسته بوده است. همچنین بر پایه نخست منبر، دری بوده است با اشعاری حک‌شده بر آن. از کتیبه منبر که بر آن عبارت «این منبر عمل فقیر حقیر محمد خراسانی سنه ۱۲۴۳ قمری» نوشته شده بود، نیز معلوم می‌شده محمد خراسانی‌نامی در حدود دویست سال پیش آن را ساخته است. اکنون از منبر میرزا عسکری خبری نیست و نمی‌دانیم در کدام پیچ‌وناب تاریخی گم شده است.

منبر صاحب‌شاه یا صاحب‌الزمان؟

دومین منبر که بزرگ‌تر بوده، معمولاً مورد استفاده اهل خطابه قرار نمی‌گرفته است و با اینکه همه حاضران و ناظران بر زیبایی اش معترف بودند، نمی‌دانستند از کجا آمده است و بهر چه چیز اکنون در گوشه‌ای از ایوان مقصوره قرار دارد. احتمالاً برای آن‌هم قداستی قائل بوده‌اند که واعظان معمولاً بر بالای آن نمی‌رفته‌اند. در دوران قاجار به این منبر «صاحب‌شاه» می‌گفتند و در کتاب «مطلع الشمس» هم به آن اشاره شده است. از آنجا که داده‌های تاریخی در این باره اندک و غیرقابل اتکاست، برخی بر این باور هستند که از منبر صاحب‌شاه نیز خبری نیست و منبر بزرگ منبت مسجد گوهرشاد که درمیان مردم به منبر صاحب‌الزمان^(ع) معروف شده، منبر دیگری است. اما از آنجا که در دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی، خبری از نام منبر صاحب‌الزمان^(ع) نبوده است و همه از وجود منبر صاحب‌شاه با ویژگی‌هایی شبیه این منبر خبر داده‌اند، معلوم می‌شود که این دو، یکی هستند و منبر صاحب‌شاه همان منبر صاحب‌الزمان^(ع) است که در دهه‌های اخیر میان مردم با این نام شهرت یافته است. اعتمادالسلطنه در حدود سال ۱۳۰۰ قمری و عباس فیض در سال ۱۳۲۴ خورشیدی، نام منبر صاحب‌شاه را آورده‌اند و البته برپایه این منابع، بخش‌هایی از کتیبه منبر صاحب‌الزمان^(ع) که بر روی آن باقی مانده، با کتیبه‌ای که اعتمادالسلطنه بر عرشه منبر صاحب‌شاه ذکر کرده است، همخوانی دارد.

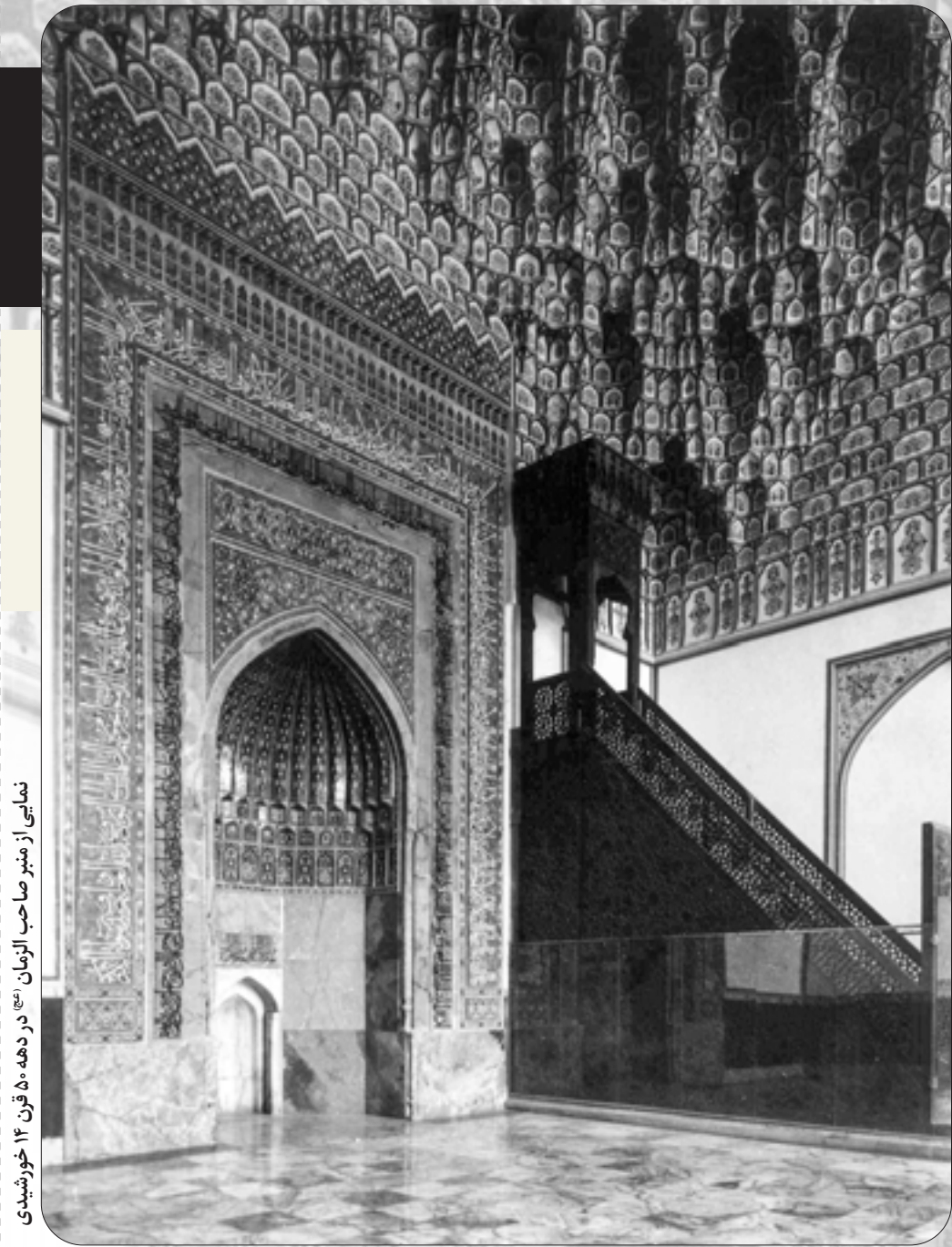
منبر صفوی یا تیموری؟

منبر صاحب‌الزمان^(ع) یا منبر شاه، چهارده پله دارد که بدون استفاده از میخ و فقط با چوب گردو و گلایی، سرهم شده است. همین ویژگی نیز باعث شده است این کرسی چوبی، یک شاهکار هنری در صنعت نجاری باشد. حسینی طباطبایی در پایان نامه‌اش با موضوع «ارزش‌های فنی و هنری منبر مسجد گوهرشاد» چنین آورده است: «این سازه چوبی، شباهت زیادی به منابر موجود در مسجدالاقصی در بیت‌المقدس و مسجد خلیل الرحمن در رواق حرم حضرت ابراهیم^(ع) و انبیا در کشور اردن دارد. ارتفاع آن از زمین تا عرشه آن حدود هفت و نیم متر [است] و از انواع منبت و مشبک در بدنه‌اش به‌کار رفته است. برخی افراد این منبر را اثر محمد خراسانی به سال ۱۳۴۳ قمری دانسته‌اند، ولی [در] کتیبه جلوی پله اول منبر، نام سازنده آن «...سلطان حسن بن نجار کرمانی» آمده است.»

در مطلع الشمس نیز به درج عبارت «یا کافی المهمات و یا غافر الخطیئات در سال ۱۱۹۵» بر کاسه سنگی بزرگی بر پهلوی آن اشاره شده است که به نظر می‌رسد اکنون از آن خبری نیست، به همین دلیل، زمان ساخت منبر مسجد گوهرشاد را برخی‌ها اواخر دوره صفوی می‌دانند و عده‌ای نیز قرن نهم که با تأسیس مسجد گوهرشاد، هم‌زمان می‌شود اما بیشتر افرادی که به دنبال تاریخ ساخت آن بوده‌اند، نظر دوم را تأیید می‌کنند. درواقع این افراد معتقدند گوهرشادخاتون که مسجدی با این عظمت و دقت بنا نهاده، نمی‌توانسته است دربرابر ساخت منبر آن که یکی از اسباب اصلی‌اش است، بی‌تفاوت باشد و باید منبری درست‌ودرمان در شأن این مسجد برای آن روبه‌راه می‌کرده و البته این کار را با ساخت این منبر خاص، انجام داده است.

دلایل دیگری که محققان برای این موضوع می‌آورند، شباهت این سازه به منابر اهل سنت و همچنین همانندی آن با منبر مسجد جامع نایین (سال ۷۱۱ قمری) و مسجد جامع گرگان (۸۵۹ قمری) است. ازسوی دیگر، صنعت و شیوه ساخت این منبر به کارهای دوره تیموری نزدیک است و این باور را تقویت می‌کند که منبر صاحب‌الزمان^(ع) از معدود منابر برجای مانده از دوره تیموریان در خراسان است.

در کتاب مطلع الشمس، درباره این منبر به وجود چند کتیبه دیگر با عبارت‌های «الخطبه و وعید المؤمنین» و «اذا سعد الخطیب علی المنبرلا یحدثن احداکم» در سمت راست و «قال النبی» در سمت چپ آن، اشاره شده است. عبارت «الخطبه و وعید المؤمنین» همان جمله‌ای است که همچنان بر این منبر باقی مانده است و دیگر کتیبه‌ها به مرور زمان از بین رفته‌اند.

نمایی از منبر صاحب‌الزمان^(ع) در دهه ۵۰ قرن ۱۴ خورشیدی

نام منبر؛ باوری مذهبی میان مردم

درباره نام‌گذاری این منبر نیز حرف‌وحديث زیاد است و نمی‌توان بر یکی از آن‌ها تکیه کرد. نام صاحب‌شاه تا اوایل پهلوی بر آن نشسته بود و در این چند دهه نیز مردم به آن منبر صاحب‌الزمان^(ع) می‌گویند و شاید در پس چنین نامیدنی، این تفکر پنهان باشد که روزی امام‌زمان^(ع) بر آن خواهند نشست، البته این باور در قدیم هم درباره این منبر وجود داشته است و احتمالاً منظور از شاه در نام صاحب‌شاه، امام عصر^(ع) است. گواه بر این ادعا، نوشته «سایکس»، کنسول انگلیس، است که در اواخر دوره قاجار می‌نویسد: «در ایوان مقصوره که بالای آن گنبد بزرگ آبی است، یک منبر چوبی منبت‌کاری خیلی اعلی و مقدس می‌باشد. برای اینکه در وقتی که قیامت نزدیک می‌شود، امام دوازدهم بر آن جلوس خواهند فرمود». این باور همچنان درمیان مردم ریشه دارد و سینه‌به‌سینه منتقل می‌شود. از اتفاقات تاریخی مرتبط با منبر که می‌توان اثر آن را میان مصاحبه‌های تاریخ شفاهی بخش اسناد آستان قدس رضوی یافت، قیام گوهرشاد است که با سخنرانی شیخ بهلول بر این منبر بزرگ شروع می‌شود.

مرمتی که ۵ سال طول کشید

منبر صاحب‌الزمان^(ع) از جور زمان در امان نمانده و به‌مرور دچار آسیب و در ۱۰۰ سال اخیر، مرمت شده است. در سال ۱۳۲۵ و در زمان تولیت میرزا محسن طاهری، استاد حیدر نیک‌نام‌گلپایگانی به مدت پنج سال ونیم بر بالای سر منبر حاضر بوده و آن را مرمت کرده است. ظاهراً در خلال همین تعمیرات، قسمتی از تاج منبر که در مرمت قبلی در آن میخ به‌کار رفته، بازسازی شده است. طاهری همچنین برای جلوگیری از آسیب‌دیدگی منبر، اطراف آن را با میله‌های فلزی، محصور و قسمت پائینش را شیشه می‌کند. بعد‌ها شیشه‌های دیگری ساخته می‌شود که سرتاپای منبر را در برمی‌گرفته است. در سه دهه اخیر نیز منبر در محفظه‌ای شیشه‌ای قرار گرفته است. در اخبار سال ۱۳۲۹ خبر تمام شدن کار تعمیر منبر صاحب‌الزمان^(ع) آمده است. روزنامه آفتاب شرق ۱۵ فروردین همین سال درباره این منبر می‌نویسد: «منبر بزرگ معروف به منبر صاحب‌الزمان که از بزرگ‌ترین شاهکارهای صنعتی و تاریخی به‌شمار می‌رود و به مرور ایام یک قسمت عمده آن سوخته و از بین رفته بود، بنا به دستور جناب آقای طاهری، نماینده مجلس شورای ملی و تولیت جامع گوهرشاد، از چهار سال قبل، عده‌ای از استادان فن، مشغول تعمیر و اصلاح آن شدند و اکنون تعمیر آن به‌کلی پایان یافته است و برای اینکه مجدداً دچار صدمه واقع نشود، به‌وسیله نرده آهنی ظرفی محصور گردیده و این اقدام که بالغ بر یک میلیون ریال هزینه آن شده است، علاوه بر حفظ آثار باستانی، شکوه خاصی بر عظمت و جلال ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد، بخشیده است که از هر جهت شایسته تقدیر است.» البته طاهری در کنار تعمیر و مرمت این منبر، مسجد جامع را سنگ‌فرش می‌کند و حوض وسط آن را می‌سازد. ایوان مقصوره و ایوان دارالسیاده را هم تعمیر و مرمت گنبد مسجد را شروع می‌کند. جالب اینجاست که در گزارش کار طاهری در آن سال، نام صاحب‌الزمان^(ع) برای این منبر آورده شده است که نشان می‌دهد در دهه ۳۰ قرن ۱۴ خورشیدی، این نام جای خودش را میان مردم به‌خوبی باز کرده بوده است.

نمایی متفاوت از دروازه تلگراف‌خانه

جالب توجه اینجاست که کاربری فضای کنار دروازه تلگراف‌خانه، برای ده‌ها سال ثابت باقی ماند. نگارنده این سطور، خود شاهد بوده است که دست‌کم تا چهار دهه قبل، دفتر تلفن راه‌دور و مخابرات در مکان قدیمی تلگراف‌خانه فعال بود و بعدها به ضلع شرقی دروازه منتقل شد. در آن زمان، به‌ویژه در دوران دفاع مقدس، بسیاری از خانواده‌ها برای جویا شدن احوال عزیزشان که در جبهه‌های حق علیه باطل مشغول مبارزه بودند، به تلفن‌خانه حرم امام هشتم^(ع) می‌آمدند. در تصویر امروز، نمایی متفاوت را از دروازه تلگراف‌خانه می‌بینید، نمایی که مربوط به دوران فعالیت دفتر پست‌وتلگراف در ضلع غربی این دروازه است.

عکاس این عکس، که از نام وی فعلاً اطلاعی نداریم، بر فراز دیوار مدرسه میرزا جعفر ایستاده است. فضای ساختمان‌های مجاور دروازه، مانند دیگر قسمت‌های بست پایین و بست بالا، دو طبقه طراحی شده است. علاوه بر این‌ها، نوع کرکره‌های جلوگیری از آفتاب در آن دوره، در کنار «دندان‌سازی سیدحسین زبرجدیان» که می‌تواند برای برخی از ما خاطره‌انگیز باشد، شایان توجه و دقت بیشتر است. استفاده از حصیر، پشت پنجره اتاق غربی در تصویر، شکل تزیینات دروازه تلگراف‌خانه که بعدها دچار تغییرات عمیق شد، تیرهای چراغ‌برق و نمای پشت ایوان شمالی صحن نو، از جاذبه‌هایی است که می‌توان در عکس بسیار زیبای امروز، نشانی از آن‌ها یافت.

تراپی| صحن نو(آزادی) صحنی است که بر روی باغ ایلخانی دوره صفویه ساخته شد و به دلیل احداث آن، کیوترخانه بزرگ حرم رضوی را که میراث معماری عصر صفوی بود، از بین بردند؛ فتحعلی‌شاه در سال ۱۱۹۷ خورشیدی، ضمن سفر به مشهد، با طرح ساخت صحنی جدید در ضلع شرقی روضه منوره موافقت کرد؛ البته پیشنهاد ایجاد صحن را میرزا ابراهیم نایم داد و به دنبال آن، شاه قاجار بودجه‌ای معادل ۱۰ هزار تومان طلایه این پروژه بزرگ اختصاص داد؛ پروژه‌ای که تا دوره ناصرالدین‌شاه طول کشید. ضلع شمالی صحن نو، در حاشیه بست پایین قرار دارد، پستی که امروز آن را با نام بست نواب صفوی می‌شناسیم و درواقع امتداد همان پایین خیابان قدیمی است که تا دروازه شرقی صحن عتیق –مشهور به دروازه نقاره‌خانه- ادامه یافته است. در حاشیه بست پایین، از همان زمان ایجاد، مغازه‌هایی ساخته شد که بیشترشان موقوفه بود. کاربری تجاری این بخش از بست پایین، با ساخت صحن نو تغییر نکرد، بلکه به دلیل ساخت حجره‌های متعدد در صحن، آشکارتقویت‌شد. با راه‌اندازی خط تلگراف در مشهد عصر ناصری و نیز توسعه فعالیت شبکه پستی، بیرون از دروازه شمالی صحن نو و در ضلع غربی آن، فضایی را به ایجاد دفتر پست‌وتلگراف اختصاص دادند تا زائران بتوانند از این ظرفیت ارتباطی، به‌راحتی بهره‌مند باشند. تداوم این کاربری در دوره‌های بعد، باعث شد دروازه شمالی صحن نو، به دلیل مجاورت با تلگراف‌خانه، به دروازه تلگراف‌خانه مشهور شود. نکته

منبع عکس، کتاب «بارگاه رضا»، اثر بیژن سعادت است و عکس‌ها احتمالاً اواخر دهه ۴۰ گرفته شده است.

منابع:
مسجد
بی‌نظیر جامع
گوهرشاد
و هنرهای
قدسی معماری
از حسین
زمرشیدی، منبر
صاحب‌الزمان
مسجد
گوهرشاد
نوشته
سیدحسن
حسینی، کتاب
دایره‌المعارف
آستان قدس
رضوی تألیف
جمعی از
نویسندگان.
اخبار
خراسان دوره
محمدرضا شاه
پهلوی
با کوشش
سیدمهدی
سیدقطعی،
کتاب شمس
الشموس یا
انیس النفوس
احتشام
کاوبانیان،
تاریخ
آستان قدس
رضوی تألیف
غریز...
عطاردی.